

Dr. Andrija NIKIĆ

ZNAČENJE I PRIPADNOST STEĆAKA U BOSNI I HERCEGOVINI

Uvod

Stećci su povijest, vjera, kultura i svjetonazor bogatog kršćanskog svijeta od 12. st. do turske okupacije upisana u kamen. Oni su oblikovani kamen u kome se čuvaju sjećanja kršćanskih pređa. Stećci obilježavaju razvoj kulture europskog srednjeg vijeka počevši od vremena seobe naroda pa dalje kroza stoljeća koja su slijedila. I kada nisu obilježeni nadgrobni kamenom, grobovi se nižu u pravilno usmjerenim redovima, a stećci su došli samo kao daljnji stupanj prijenosa i bogaćenja tradicije. Tako graditeljski, klesarski, stvaralački i dekorativni zanos što je oduvijek bio moćan i živ među generacijama hrvatskog pučanstva u Hercegovini i na širem području, utjelovio je, tijekom stoljeća, jedinstvenu kulturu i civilizaciju rijetke ljepote, sjajne raznolikosti i neizmjernog bogatstva. Djela koja su stvorena i sačuvana stoje i danas kao veličanstven spomenik ponosa, vizije hrabrosti i nade kako pojedinaca, znanih i neznanih, tako i cijelog hrvatskog etnosa: kao snažna, nepokolebljiva protuteža mračnom licu povijesti što ga je, također, ovo podneblje upoznalo u dugim razdobljima razaranja, patnji i robovanja. Umjetnički trezor stećaka rađen na našem području i nastao iz stvaralačke samosvijesti domaćeg naroda, u povijesnom kontinuitetu izrastanja kulture iz Hercegovine zemlje ostao je za poruku budućim naraštajima.

Dva osnovna aspekta obuhvaćena fenomenom stećaka, *arheološki i likovni*, relevantna su za bilo koji pristup ovom problemu, jednako u okviru povijesnih, kronoloških i kulturnih određenja ili estetskih razmatranja i definicija. Najviše stećaka potječe od kraja 13. do konca 15. st., u doba sazrelih feudalnih odnosa. Sa svim svojim povijesnim i društveno-ekonomskim pretpostavkama stećci su odraz duhovne klime europskog srednjeg vijeka.

Na njima je naglašena religioznost, rivalstvo svjetovne i crkvene vlasti, dogmatske kontroverzije i nemira, upućivali su, neminovno, k eshatološkim i soteriološkim preokupacijama usred duhovne uznemirenosti. Naglašeni kult mrtvih, održavan kontinuirano, bez obzira na vjerska shvaćanja koja su se smjenjivala, mitom, legendom, posebice, ukorijenjenim strahom ljudskog bića pred smrću, dobiva nove komponente i manifestira se kroz nove forme, spajajući davne, tradicijom posviješćene elemente i one koje je neizbježno donio suvremeni trenutak. Snažno prožimanje na duhovnom i kulturnom planu na relaciji Zapad - Istok našlo je odraza u svim granama umjetnosti, uključujući prvenstveno likovne. To je dokumentirano u spomenicima funeralnog i rijetko sačuvanog sakralnog karaktera ili sekundarne namjene.

A kako je širenje pismenosti i prosvjete u Humu, Humskoj zemlji, Zahumlju, odnosno Hercegovini i Bosni kroza srednji vijek gotovo isključivo vezano uz franjevce, ne smije se zaboraviti da su franjevci učitelji pisara, "kovača" i učitelja ondašnjeg svijeta na širokim prostorima današnje BiH. Poznata su imena sljedećih klesara: Grubač (čiji je sin nastavio isto zanimanje), Boško Semunović, Mileta Krilić, Vuk, Vukosav, Ivanko, Radoje, Semorad, Veselko Kukulamović i drugi. Ali upravo su stećci ukrašeni križevima najurešeniji, jer ih je klesala ne samo umjetnička ruka nego i vjernička duša.

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, već odavno i u stručnoj literaturi nazvani stećcima, privlače više od stotinu godina pozornost znanstvene javnosti. Iako su od sredine 20. st. započela sustavna istraživanja ovih kamenih nadgrobnika, interpretatori nisu do danas usuglasili odgovore niti na jedno od ključnih pitanja, posebno o uzročnosti njihove pojavnosti, razvoju oblika, o vjerskoj i narodnoj pripadnosti nositelja ove funeralne arhitekture, a iznad svega nisu proniknuli u tajna značenja njihovih ukrasa. Stećci su svojim formama i ukrasima jasno prepoznatljivi u kršćanskim tradicijama sakralne i funeralne umjetnosti. Ključno zanimanje za stećke ne proizlazi ni iz čega drugog nego iz neobičnih i bogatih ukrasa na njima. Sve teorije pokušavaju zapravo naći ključ za razumijevanja i interpretaciju upravo tih likovnih simbola i predstava, nabacujući na njih unaprijed zamišljenu mrežu iz koje obično iskliznu i stećci i ukrasi. Među zanimljivijim temama jest križ sa suprotstavljenim pticama. Dakako, motiv križa za koji se zna da je dominantan ukras na stećcima, dovoljno sam po sebi određuje ovu umjetnost. Ako se pritom uvrste likovne predstave u kojima je križ skriven, kao što je to poznato i sasvim tipično u zapadnoeuropskoj umjetnosti srednjeg vijeka, a onda je zastupljenost ovog motiva najizrazitija u spektru ukrasa na stećcima.

Najčešća i najjednostavnija varijacija ovog skrivenog križa jest probodeni mač, u kombinaciji sa štitom, čiji rukohvat i štitnici sugeriraju oblik križa. Najkompleksnija kombinacija skrivenog križa jest slika trsa s grožđem s Radimlje kod Stoca gdje je križ i obrnuto zabijen mač, istovremeno sidro, simbol nade, i trs na kome zrije grožđe. Ta kompozicija majstorske reduciranosti, zapravo je ilustracija stavka iz Markova evanđelja: *Ja sam trs a vi ste loze.*

Stećci su nadgrobni spomenici i obiteljske grobnice podizani u srednjem vijeku, a na području Hercegovine sačuvalo se preko 37.000. U Hercegovini i danas su u uporabi groblja na kojima se nalaze stećci, ali i crkve što govore o njihovoj starosti i naseljenosti ovog kraja. Na velikom broju lokaliteta u Hercegovini nalazi se značajan broj stećaka, srednjovjekovnih nadgrobni spomenika. Dosta ih je bogato ukrašeno, a na nekoliko ih se nalaze i natpis. Pod stećcima su pokopani naši preci, na nekim lokalitetima i danas su aktivna groblja, pa se nadamo da će sve nekropole biti uređene i dostupne i u turističke svrhe. Zastupljeni su svi poznati oblici: sljemenjak, sanduk i ploča. Među stećcima često se susreće i križ. Na žalost, velik broj stećaka je u prošlosti uništen; korišteni su kao materijal za zidanje zidova. Ipak, dostatno ih je da se vidi kako je i u srednjem vijeku Hercegovina bila gusto naseljena. Stećaka ima i na području Hrvatske, Bosne, Crne Gore i Srbije, ali relativno u manjem broju.

1. Bosna i Hercegovina

Malo je naroda u Europi, gotovo da ih i nema, koji su doselili na područje Rimskog Carstva, u njegov zapadni dio, a da se nisu romanizirali i utopili u toj višoj kulturi, izgubili svoj jezik a često i ime. To se, međutim, nije dogodilo i s Hrvatima koji su primili dostignuća te kulture, zatim i kršćanstvo, djelomice pismo (latinicu), ali se nisu nikada asimilirali, nego su, naprotiv, brojne Iliroromane, Avare i dijelove drugih naroda kroatizirali.

Hrvati su već u 12. st. pisali na svom pismu i jeziku, ali treba dodati da su se služili, zapravo, s tri pisma, tj. latinicom, glagoljicom i jednom verzijom ćirilice zvanom bosančica. Jezik kojim su se služili u to doba bio je staroslavenski, tj. ondašnji jezik koji su tada razumjeli svi slavenski narodi. Posebno treba istaknuti da su Hrvati jedini narod koji je ishodio pravo obavljanja svete službe Božje na svom jeziku, a svi ostali su se morali služiti jednim od tada priznatih jezika (latinski, grčki, hebrejski). U Bosni je od 12. st. nastajala posebna Banovina u sjeni hrvatsko-ugarškog kraljevstva i pod njezinim suverenitetom. Ta Banovina, poglavito za

bana Kulina (1180.-1204.), nastoji voditi i samostalnu politiku i jačati gospodarske odnose. To se isto odnosi i na hrvatski Dubrovnik koja tada postaje takmac Veneciji i nastoji uspostaviti dobre odnose i s Bosnom, Srbijom, Dukljom, ali i sa svim sredozemnim državama. Kulin s Dubrovnikom 1189. god. sklapa trgovački ugovor koji govori mnogo o razvoju gospodarskih i trgovačkih odnosa a pisan je hrvatskim jezikom. Sličan je ugovor Tvrtko I. kao ban bosanski sklopio s Dubrovčanima i, kao i Kulin, oslobodio ih svih nameta i carina u svojoj Banovini. Posebno upozoravam na te činjenice u naše doba kad pregovori između Republike Hrvatske i BiH oko uporabe luke Ploče i prolaz kroz područje Neuma traje godinama.

S područja zapadne Bosne, odnosno istočne Dalmacije, potječu dva možda najljepša ilustrirana vjerska rukopisa s početka 15. st. Oba su vezana uz ime Hrvoja Vukčića Hrvatinića, splitskog hercega i kneza Donjih krajeva. To su Hrvojev misal i Hvalov zbornik. Prvi je pisan glagoljicom i najljepši je i najbogatije iluminiran glagoljski rukopis s 247 listova na pergameni. Hvalov zbornik pisan je bosančicom, manjeg je formata i s 359 listova, a smatra se najkompletnijim rukopisom Crkve bosanske. Na žalost, original prvoga čuva se u Carigradu, a drugoga u Bologni, ali postoje kopije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i u Akademiji nauka BiH u Sarajevu. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu čuva se Sarajevska hagada, obredna knjiga Židova sefarda, koja potječe iz Španjolske vjerojatno iz 14. st. i jedan je od najljepših bogato ilustriranih rukopisa takve vrste u svijetu. Sva tri navedena rukopisa iznimno su važni dokumenti za proučavanje povijesti umjetnosti srednjovjekovnog razdoblja.

Početakom 7. st. na prostore današnje BiH prodiru Slaveni i Avari. Iako su njihova prodiranja pokušavala spriječiti starosjedilačka plemena, slavenizacija je krajeve današnjeg tuzlanskog kantona zahvatila nešto ranije nego ostale bosansko-hercegovačke prostore. Iz ranog srednjovjekovnog perioda nema mnogo povijesnih izvora. Prvi spomen Tuzle (Salines), kao grada soli, sreće se polovinom 10. st. Prostor između rijeka Bosne na zapadu, Save na sjeveru i Drine na istoku Slaveni su nazivali Usora i Soli. To su bile dvije susjedne srednjovjekovne župe. Do početka 14. st. manji dijelovi područja današnjeg tuzlanskog kantona ulazili su u sastav susjednih srednjovjekovnih država (najčešće Ugarske). Početkom 14. st. ovi prostori ulaze u sastav Bosne pod dinastijom Kotromanića, kada je Bosna bila najveća država na Balkanu. U doba Stjepana II. Kotromanića u utvrđenom gradu Srebreniku nalazilo se državno središte, u kojem je stolovao bosanski vladar (ban). Osim državne srednjovjekovna Bosna iskazuje i svoju vjersku osobnost. Ona ima svoju Crkvu, Crkvu bosansku,

ni zapadnu ni istočnu. Njezini pripadnici, srednjovjekovni Bosanci, sebe nazivaju krstjani, dobri Bošnjoni, ili najčešće dobri ljudi. Ime bogumili ili bogomili samo se jedanput susreće u domaćim srednjovjekovnim izvorima. Najjača uporišta dobrih Bošnjana bile su župe u sjeveroistočnoj Bosni. Na ovim prostorima su do danas sačuvani mnogi utvrđeni gradovi iz srednjeg vijeka, a sačuvane su i mnoge nekropole srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika stećaka. Najpoznatiji sačuvani srednjovjekovni utvrđeni gradovi su: Soko kod Gračanice (1426.), Srebrenik (1333.) i Teočak (1345.). Najpoznatije nekropole stećaka sačuvane su na području Stoca, Mostara, Širokog Brijega, Posušja, Gruda, Tomislavgrada, Nevesinja, Kladnja, Banovića, Kalesije, Živinica, Lukavca, Tuzle, Teočaka, Sapne itd. Jednom riječju, BiH je posijana stećcima i u stećcima se čuva tajna srednjovjekovne povijesti Hercegovine i Bosne. Najviše stećaka Bešliagić je zapisao na područjima uglavnom hercegovačkih općina: Nevesinja 3884, Konjica 3018, Livna 2494, Trebinja 2406, Rogatice 2628 i Stoca 2319. Mnogi stećci na ovim lokalitetima obogaćeni su zanimljivom i vrijednom ornamentikom i predstavljaju zanimljiv umjetnički izraz svoga vremena. Najčešći motivi na stećcima jesu: križ, polumjesec, zvijezda, ljiljan, sunce, štit i mač. Natpisi na pojedinim stećcima pisani su bosanicom. Postojanje franjevačkih samostana (izgrađeni su u periodu od sredine 13. st. do 1460. god. Bilo je preko 54 samostana sestara klarisa s preko 550 crkava) svjedoči da su ovdje djelovali i franjevci, koji su na ove prostore pristigli početkom 13. st.¹

2. Lokaliteti sa stećcima

Prema kataloškom popisu stećaka na području Hercegovine sačuvano je prema nekompletnom popisu preko 32.000 stećaka. Na temelju osobne provjere lokaliteta na području zapadne Hercegovine Bešliagićev popis nije točan. Stećaka na području zapadne Hercegovine, koliko sam ih uspio revidirati, ima 1200 komada više. Tako je se broj stećaka kreće oko 35.000 sačuvanih primjeraka.² Na blizu 400 stećaka sačuvani su natpisi, a na velikoj većini raznoliki simbolički ukrasi. Ti stećci svjedoče o postojanju

¹ Više autora, **Hercegovina**, NIRO Privredni vjesnik, Zagreb 1981.; Mato Njavro, **Hercegovina. Povijest, kultura, umjetnost, prirodne znamenitosti, turizam**, Privredni vjesnik, Zagreb 1985.; Šimun Šito Ćorić, **Hercegovci - Hrvati Hercegovine. Mitovi, predrasude, zbilja**, Pegaz, Zagreb 1995.; Više autora, **Hercegovina naš zavičaj**, Zavičajni klub studenata Hercegovine, Zagreb 1996.

² Činjenica je da su stećci bili na meti brojnih osoba koje su ih koristile za zidanje drugih zgrada ili su ih uništavali za graditeljske svrhe.

velikog broja kršćanskog pučanstva i o njihovom dobrom ekonomskom stanju. Skromnim pločama s grobnim natpisima župana Grda u Policama kod Trebinja (12. st.) i župana Pribilše iz 1241. god. i ukrašenom pločom Nespine iz 13. st. iz okolice Visokog postupno se približavamo svijetu stećaka, mramorja, "grčkog greblja", grobnom kamenju medievalne Humske zemlje - Hercegovine do umjetničkog stvaralaštva određene oblasti u određenom vremenu.

Stećci su gotovo isključivo vazani za bosansko-humski srednjovjekovni prostor predstavljajući *"najizravniju emanaciju narodnoga stvaralačkog duha i najviši domet estetske kreacije u bosanskoj kulturi srednjega vijeka"*. Od ukupno 66.478 evidentiranih stećaka na BiH otpada 58.547, na Hrvatsku 3253, na Crnu Goru 2803 i na Srbiju 1875. Tako rezultira iz Bešlagićeva popisa. Međutim, na temelju osobne provjere i nekih prikaza, **Kataloški popis** Šefika Bešlagića potrebno je revidirati, jer, što se tiče Hercegovine, postoji znatan broj propusta.

Brojne nekropole stećaka, ostaci starih cesta i utvrda navode na zaključak kako je život na ovim prostorima jednostavno bujao u razdoblju između 10. i polovice 15. st. U prilog toj tezi svjedoči i natpis koji potiče iz prve polovice 15. st. poznat pod nazivom Kočerinska ploča, što su u biti dijelovi natpisa s nadgrobnog spomenika Vignja Miloševića, poginulog oko 1404. god.,³ Dijelovi ploče pronađeni su u Kočerinskom polju a danas se nalaze uzidani u zidove katoličkog župnog dvora u Kočerinu.

Najpoznatija nekropola stećaka uopće kod nas i u svijetu svakako je Radimlja. Ona je inače postala sinonim za kulturu stećaka. Njezino značenje je i u tome što predstavlja reprezentativan uzorak i ostalih nekropola s tog područja, kao i po klesarskim ostvarenjima i očuvanim bogatstvom simbola. Većina ovih spomenika datira iz razdoblja 14. i 15. st. premda se njihova pojava registrira u velikoj mjeri i u 12. st. Nekropola Radimlja udaljena je 3 km od Stoca i nalazi se uz cestu Stolac - Čapljina. Na toj nekropoli nalaze se 133 stećka, od kojih je 63 ukrašeno, a imaju oblik ploče, sanduka i sanduka s podnožjem. Ovdje se nalaze i tri kamena križa. Orijentacija stećaka je istok - zapad, a smješteni su u polju koje je okruženo stijenskim masivom. Stećci su gusto postavljeni i nalaze se neposredno uz prometnicu. Karakteristični motivi sa stećaka ove nekropole jesu: stilizirani križevi, ljudske i životinjske figure, vinova loza, motivi iz lova i motivi s oružjem. Prepoznatljivi znak ove nekropole jest muška figura s uzdignutom rukom.

³ Uobičajilo se da je ploča napisana 1404. god., odnosno kad je Viganj poginuo ili preminuo. Međutim, prema imenima osoba koje se na ploči spominju točniji datum će biti oko 1410. god.

Potrebno je upozoriti na neke lokalitete stećaka s područja Mostara i njegove okoline. Na ovom području zabilježeno je 1208 stećaka. Na području **Raške Gore** lokaliteti su: **Vituša** (nekropola sa 68 stećaka), **Bučići** (165 stećaka), **Đubrani** (2 križa), **Domazeti** (76 stećaka i brojni usamljeni "kamenovi"); na području **Vrda**: u selu **Vrdi** (oko 15 stećaka); na području **Goranaca**: u **Sovićima**, na lokalitetu **Stećci** 7 je stećaka, u **Starom Selu** oko 24 stećka; na području **Bogodola**: unutar starog groblja nalazi se oko 85 stećaka i nešto kamenih križeva. Na lokalitetu **Donji Jasenjani**, oko 700 m niže od mosta prema **Drežnici** postoji nekropola sa 13 stećaka; u **Donjoj Drežnici** stećci su pred školom i u parku; u **Humima**, u **Vrapčićima**, u **Sutini**, u **Gnojnicama**, u **Kosoru** pronađena je čuvena sudačka kamena stolica hercega **Stipana Kosače** (prenešena u **Zemaljski muzej u Sarajevu**), 3 stećka u **Posrtu kod Kosora**, stećak u **Blagaju kod katoličkog groblja**, 4 stećka u **Malom Polju**, u selu **Kamena kod Blagaja** nekropola s 11 stećaka...

U samom **gradu Mostaru** evidentirano je postojanje nekoliko mjesta sa stećcima: na području **Zahuma** ("**Grčko groblje**" između **Đikovine**, **Balinovca** i **Kavazbašina**) pronađene su **kamene grobnice iz srednjeg vijeka**, čiji način sahranjivanja upućuje da je i tu bila **nekropola**. U groblju **Smrčenjaci** nalazi se jedan stećak u obliku sanduka (ukras kola s 4 ženske figure) a na mjestu niže od njega postoji jedan manji stećak sljemenjak; istočno i južno od groblja, bili su pronađeni ostaci grobova koji upućuju da je i tu bila **nekropola krstjana**.

Na lijevoj obali **Neretve**, na **Carini**, nekad su bila evidentirana 4 stećka: 2 ploče (uništene izgradnjom privatnog objekta 1963. god.); 1 stećak sanduk koji se danas nalazi u **malom parku na Srednjoj ulici**; s gornje strane taj stećak je ukrašen štitom i mačem a s bočne strane je natpis **bosanicom** koji kaže da je ispod njega bio sahranjen **Radivoje Krivoušić**. Taj je stećak 1957. god. prebačen na današnju lokaciju.

Pred **Centrom za kulturu** nalazi se 6 stećaka koji su imali zanimljiv historijat: 2 kamena korita potječu s prostora **Tabhane** a 1954. god. prenešeni su pred **Muzej Hercegovine**: jedan stećak u obliku kamene ploče s ukrasom štita i ruke s mačem potječe iz **Ortiješa** odakle je 1955. god. prevezen pred **Muzej**; stećak sarkofag iz **Troskota na Mostarskom blatu**, nadgrobni spomenik **Ljupka Vlasnića** (Sl. 1) prevezen je 1963. god. pred **Muzej**; stećak sanduk iz sela **Panika kod Bileće**, ukrašen nizom arkada, prevezen je 1964. god. u **Mostar**; stećak sanduk iz sela **Bošnjaci u Humilišanima**, ukrašen raznim motivima, prenešen je 1966. god. Svi su ovi stećci bili pred **Muzejom Hercegovine** do 1996. god. kad su prevezeni na današnju lokaciju pred **Centar za kulturu u Mostaru**...

Sl. 1. Stećak Ljupka Vlasnića
iz Troskota kod Mostara.
Sad se nalazi u parku
hotela Ruža u Mostaru.

3. Ukrasi

U narodnoj tradiciji nije ostalo pohranjeno sjećanje na djelovanje **Crkve bosanske**, koje je trajalo preko dva i pol stoljeća. No, s područja djelovanja **Crkve bosanske** postoji **veoma veliki broj kamenih nadgrobnih spomenika stećaka**, čija ih je **originalna umjetnička izvedba svrstala u prvorazrednu kulturnu baštinu naše zemlje**.

Stećci se, po vremenu nastanka, kao nadgrobnih spomenici javljaju između 10. i 15. st. Do sredine 15. st. to su bili nadgrobnih spomenici brojnih obitelji (zbog skupoće izrade, odnosno klesanja), i puka, naročito u **Hercegovini**: npr. **čuvana nekropola stećaka u Radimlju**, kao grobište seoske obitelji **Hrabrena (Miloradovića)** iz 15. st. ili stećci na platou **Podveležja** itd.

Po mjestu nastanka stećci se nalaze na prostoru djelovanja **Crkve bosanske** i njegovim susjednim rubnim područjima a to je područje cijele **BiH**, te dijelovi **Hrvatske, Srbije i Crne Gore**. Iako su to prvenstveno i najvećim dijelom nadgrobnih spomenici, činjenica je da su ih koristili i **kršćani**, o čemu govore neki natpisi na stećcima kod **Travnika**. Ta činjenica

i **pacifizam Crkve bosanske** dokaz su jedne povijesne istine: **stećci su epigrafski dokaz multilateralnog duha bosanske srednjovjekovne države**, a zbog njihove umjetničke jedincatosti genijalni pisac i predsjednik tadašnje **JAZU Miroslav Krleža** upravo je stećke izložio 1950. god. na **Svjetskoj izložbi u Parizu** kao veličanstvenu kulturnu baštinu s područja cijele bivše **Jugoslavije**.

Po obliku postoje **dvije glavne grupe stećaka: položeni** (sanduci, ploče i sljemenjaci) i **uspravni** (stubovi, stele i križevi). Od svih pobrojanih **stećaka (preko 66.000)**, najviše je položenih, a najbrojnije nekropole stećaka jesu na području **BiH**. Područja najgušće zastupljena stećcima jesu u **Hercegovini (Bileća, Stolac, Trebinje, Gacko, dolina Neretve...)**.

Stećci su vrlo važni za proučavanje naše prošlosti jer ukrasni motivi, a naročito natpisi na njima, daju dragocjene podatke iz historije, politike, lingvistike itd. Po svim svojim obilježjima, stećci ne pripadaju **europskoj renesansnoj umjetnosti**, jer su i stilski i konceptijski oni strani duhu **renesanse**; to su u potpunosti **spomenici bosanskog srednjeg vijeka**.

Pretpostavlja se da je oko 4000 spomenika ukrašeno, a na 150 primjeraka da je uklesan natpis. Skupine spomenika su različite brojnosti. Vrlo rijetko ih je na okupu oko 500 objekata, nešto brojnije su nekropole s 300, a brojne su one s oko 100 i manje primjeraka na jednom mjestu. Nisu rijetki usamljeni spomenici.

Mnogi od **stećaka** imaju na sebi ukrasne motive koje su vješti majstori klesari urezivali i simbolički označavali. Glavni ukrasni motivi na stećcima jesu:

- **geometrijski motivi** (trake, dijagonale, presjeci, cik cak linije);
- **bordure** (rubni ukrasi kojima se završavaju neki stećci u obliku sanduka ili sljemenjaka; **najljepši primjerak bordure jest stećak iz Donje Zgošće**, danas pred **Zemaljskim muzejom u Sarajevu**);
- **arhitektonski motivi** (predstave zgrada, tvrđava, stubova, lukova na stubovima i sl.; **najstariji ukrašeni stećak** potječe iz 1391. god. iz **Veličana u Popovu polju**, to je spomenik **monahinje Polihanije** s predstavom polukružnih lukova; isto tako, oko **Stoca** i **Mostara** nalaze se oni s potkovičastim lukovima a stećci u **Dalmaciji** i oko **Kupresa, Imotskog i Sinja** su s tim lukovima i gotskim, šiljastim lukovima, vjerovatno su bili inspirirani blizinom **gotičkih crkava u Dalmaciji**);
- **križevi** (česti motivi na stećcima; postoji nekoliko tipova križeva: križevi s jednakim kracima unutar kruga /oko **Stoca** i **Ljubinja**/; "**malteški križ**" u **Dalmaciji**; u **Popovu polju** ovaj se tip križa javlja na visokom stubu; križ s krugom na vrhu što simbolizira planet **Veneru**; križ oko **Nikšića** i **Bileće** pod uticajem je **pravoslavnog manastira u Dečanima**;

lisnati križ na stećcima u dolini **Neretve** i oko **Stoca**; dvostruki križ ili kukasti križ kao stari **europski** srednjovjekovni simbol na grobovima, taj tip križa je čest u **zapadnoj Hercegovini**; ovdje treba reći da je križ na horizontalnim stećcima uvijek okrenut prema zapadu, odnosno iznad je lica pokojnika čija je glava okrenuta k zapadu);

- **udubljenja i obruči** (česti motivi na stećcima; udubljenja se nalaze samo na horizontalnim ploham i seljaci ih često zovu "**kamenicama**", njihova uloga još nije jasna, možda su služile za blagoslovljenu vodu ili za skupljanje kišnice radi "osvježenja pokojnika" ili stavljanja obrednih darova pokojniku, ili u neke druge svrhe, ne zna se točno; **stećaka** s udubljenima ima najviše oko **Kupresa, Imotskog, Ljubuškog, Neuma...**);

- **jabuke** (na stećcima se motivi jabuka javljaju na nekoliko specifičnih mjesta: oko **Sarajeva, Travnika i Kupresa**; ponegdje se nalaze ukrasni ispusti slični jabukama; pamtim da su se jabuke stavljale na križ prije 30-ak godina. Takvi motivi javljaju se na stećcima);

- **rozete** (motivi povezanih zraka koje polaze iz jedne središnje točke, oblika zvijezde ili latice);

- **polumjesec** (u kombinaciji s rozetom ili kao dvostruki polumjesec; ovaj tip je nastao na prostoru **istočne Bosne**);

- **ljiljan** (je glavni motiv **kršćanske ikonografije** a simbolizirao je **Isusove** muke ili bol koji je Majka Božja osjetila vidjevši Isusa **Krista** razapeta na križu; ljiljan i **Isus** je čest motiv na stećcima);

- **spirale** (kao ukrasni motiv javljaju se same ili u kombinaciji s bordurama, vrlo česte kao motivi...);

- **grozd i loza** (ovaj motiv je na relativno malom prostoru **od Stoca do Kalinovika** i dalje **do Zvornika**; da li je grozd označavao simboliku **Isusovih** riječi: "*... Ja sam istinska loza, a moj Otac je vinogradar.*" (**Iv**, 15,5), ili je to, pak, simbol preuzet od **dubrovačkih trgovaca** vinom, nije tačno utvrđeno);

- **grane i drveće** (možda simboliziraju *drvo života* iz **Biblije** i danas se kod pripadnika svih religija često sadi cvijeće ili ukrasno drvo na grobu ili u njegovoj blizini...);

- **oružje i oruđe** (česti su motivi a najčešći su prikazi mačeva, koplja, kratkih bodeža, sjekira, lukova, strijela i štitova; oblik mača varira od pravog mača korištenog u **Europi** tijekom srednjeg vijeka, do savijene sablje iz 15. st. pod uticajem **osmanskog tipa**; na štitovima se također susreću razni motivi: polumjesec, ljiljan, rozeta, krst... a na nekim štitovima su čak urezani i datumi podizanja tih nadgrobničkih spomenika);

- **ptice** (ovaj motiv je religioznog karaktera i simbolizira selidbu duše pokojnika...);

- **životinje** (čest motiv na stećcima i imaju religiozno-simbolički karakter; najčešće predstave jelena /**Stolac, Ljubinje, Bileća**/ kao simbol sjedinjenja duše s Bogom, kao što jelen čezne za šumskim potokom; konj bez jahača označava palog ratnika na bojnopolju; predstava zmije na stećcima **od donje Neretve do Neuma**, a motiv zmije i guštera iz **Boljuna i Oplićića** su, zna se, djelo majstora **klesara Grubača** koji je potpisao 2 takva **stećka** iz 1477. god.; rjeđe su predstave psa, ribe, zmajeva ili drugih fantastičnih životinja iz mašte kao simboli pakla...);

- **ruke** (kao ukrasni motiv najčešće su na stećcima **oko Srebrenice i Zvornika**, a česte su u **Hercegovini, Dalmaciji i oko Kupresa**; negdje se prikazuje cijela ruka savijena u laktu, katkad drži sablju, mač ili knjigu - simbol učenosti, negdje samo šaka...; simbolika ruke na stećku nejasna je, iako se može reći da je ruka za srednjovjekovnog ratnika bila najvažniji dio tijela koji odlučuje njegovu sudbinu; u **istočnoj Bosni** pronađena je bronzana šaka 15,5 cm visine s podignuta 3 prsta u stavu "**benedictio latina**");

- **glave, figure i parovi** (vrlo česti motivi; muški likovi predstavljaju ili pokojnika ili, gdjegdje, Isusa, dok ženski likovi najčešće predstavljaju neko božanstvo; lik muškarca na stećku obično je prikazan kako stoji s podignutom rukom ili kako drži knjigu ili oružje, što predstavlja njegovu djelatnost u vrijeme života...);

- **kolo** (čest motiv na stećcima; predstavlja se kao muško, žensko ili miješano kolo u kojem se plesači drže za ruke i igraju; na nekim stećcima kod **Mostara** te u **zapadnoj Hercegovini** prikazuje se žensko kolo u kojem žena kolovođa nosi obruč, ali to kolo odavno više ne postoji u narodu; predstava kola s jelenom vjerovatno je imala religiozni karakter selidbe duše...);

- **konjanici** (javljaju se često kao motiv na stećcima **oko Trebinja, Nikšića, Pljevalja, Nevesinja, Gacka, Stoca, Avtovca, Konjica...**; natpis na jednom takvom **stećku iz Ključa kod Avtovca** spominje sahranjenog ratnika u službi **humskog vojvode Sandalja Hranića (1404.-1435.)...**);

- **lov** (kao motiv javlja se vrlo često i svukud; tipičan je **stećak iz Boljuna kod Stoca**, potpisan od **majstora Grubača**, koji kazuje da je tu 1477. god. pokopan **Tarah Boljunović...**).

4. Natpisi na stećcima

Natpisi na stećcima su iznimno važni jer ti tekstovi, klesani od ondašnjih majstora, daju značajno lingvističko, povijesno i kulturološko blago: oblik slova, pravopis, skraćenice i pismo, **stara bosanska ćirilica**, odnosno **bosanica**,

daju nam svojim sadržajem opis ličnosti, njihove društvene i političke uloge u određenom vremenskom periodu. Ti su natpisi vrlo značajni s povijesnog aspekta jer nam daju dragocjene podatke, npr. o društvenoj hijerarhiji **BiH** u kojoj vlastela leži sahranjena **”na svojoj plemenitoj baštini”**, dakle, na svom zemljišnom posjedu, pa ti natpisi otkrivaju strukturu društvenih odnosa vladara, plemstva, naroda i sl... **Stećaka** s natpisom ima relativno malo u odnosu na ukupan broj stećaka: na području **BiH** ih ima oko 323, u **Hrvatskoj** 13, **Srbiji** 15 i **Crnoj Gori** 12, svega oko 373 s natpisom. Najbrojniji stećci s natpisom u našoj zemlji jesu oko **Trebinja, Bileće, Stoca, Gacka, pa Mostara, Gruda...**

Natpisi na stećcima nekropole određuju znanstvenu i umjetničku vrijednost nekog stećka i najviše govore o jednom povijesnom razdoblju čovječanstva na ovim prostorima. Slijedi nekoliko natpisa pronađenih na stećcima nekropole Radimlja: *A se kami na Vukcu na Pet(r)oviču A se pisa Bolašin Bogačić... a Vlač Vlahovič, (a siče k)ami Ratko Brativo(n)ič (ili Brativojevič) - Az rab b(o)ži Radoje Vuković, sinovac vojvode Petra - Sije leži dobri Radoje, sin vojvode Stipana, n(a) svoj baštini na Batnogah Si bilig postavi na me brat moj vojvoda Petar - A se leži Stipan, a činio ka(mi) Miogost kovač.*

Ili natpis na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu doslovce glasi: *Va ime Oca i Sina i Svetog Duha, amin. Se leži Viganj Milošević. Služi banu Stipanu i kralju Tvrtku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralja Ostoju. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralj s Hercegom i z Bosnom. I na Ugre poje Ostoja. To vrime mene, Vignja, dojde končina. I legoh na svome plemenitom pod Kočerinom. I molju vas ne nastupajte na me. Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako sam ja.*⁴

Osim posredno, kroza simbolizam, nastavlja Dubravko Lovrenović⁵, stećci svojim natpisima, kao da žele odagnati svaku moguću nedorečenost, govore i poručuju izravno; oni mole i opominju, zaklinju, upozoravaju i podsjećaju. Vrijedno je sjetiti se nekih od natpisa.

⁴ Citirano prema: Miroslav Palameta, **Diljem književne baštine**, Sveučilište u Mostaru, Mostar 1996.

⁵ Da bi čitatelji saznali što više o *stećcima* kojima je posijana BiH, upozoravam na knjige i studije: Dubravko Lovrenović, *Bosansko-humski mramorovi - stećci*, **Bosna Franciscana**, br. 11, str. 94-139. Kako u prošlim brojevima, uz redosljed bilježaka u tekstu, nisu ispisivani i tekstovi koji se temelje na vrelima i literaturi, upozoravam na: D. Vidović, *Bibliografski podaci o stećcima*, **Zbornik Instituta za zaštitu spomenika kulture**, III/1, Beograd 1953., str. 149-180; P. Živković, **Bibliografija objavljenih izvora i literature o srednjovjekovnoj Bosni**, Sarajevo 1982., str. 134-145; N. Miletić, **Stećci. Umetnost na tlu Jugoslavije**, Beograd - Zagreb - Mostar 1982.; P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*, **Kulturna istorija Bosne i Hercegovine**, Sarajevo 1984.; Lj. Karaman, *Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini*, **Povijest Bosne i Hercegovine**, I, HKD, Napredak,

I u tom, steće žih
pošteno i slavno...

A se leži dobri Pribislav,
na svojoj zemlji,
na plemenitoj.

Jere...
znah da je umrti...

A taj greb učinih i uzvukoh
za svoga života - budućemu...

Služih banu Tvrtku,
gospodinu,
vjerno...
i na tom
pogiboh.

I posli uzvučenja greba,
na četvrto lito - toj pisah...

I pridah se Bogu svomu...
Pisa Bratoje.

Kad htjedoh ubiti
tagdi i ne bih...

Sarajevo 1991., str. 623-624. Kao u Bosni i u dalmatinskim komunama humanističkog razdoblja primjetno je oživljeno interesiranje za rimske grobnice i sarkofage, prema čijim modelima su izrađivani grobni spomenici kasnoga srednjovjekovlja. U brojnim dalmatinskim komunama moguće je dokazati sekundarnu upotrebu rimskih sarkofaga još od ranog srednjeg vijeka, pa ih se "u pomodnoj obradi sačuvalo iz predromaničkog, romaničkog a i gotičkog vremena". I. Fisković, *Nadgrobnna plastika humanističkog doba na našem primorju, Dalmatinski prostori i stari majstori*, Split 1990.; C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini, Radovi sa znanstvenog simpozija. Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura* (dalje: SBIEK), Zenica 1973.; *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979., str. 498; J. Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb 1991.; Š. Bešlagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971. U navedenim knjigama nalazi se i popis literature za specijalne teme.

Bože, davno ti sam legao
i vele ti mi je ležati...

A sije veli Milat Pripčinić:
“Čijem služih - tem pokojen bih.”

Nikada mnogo ne imah...
Nikada ništa nesta...
A dijelih...

Si bilig kneza
Tvrdisava Brsnića.

Počten vitez
ovdi jadan dojde...

Se leži Hrelja...

Mnoge zemlje obidjeh,
i domom dodjoh,
i počteno
postah...

I na svoji
baštini
legoh.

A se sjen popa Bogčina...

Rodih se u veliku radost,
a umrijeh u veliku žalost.

Živih na zemlji mnogo ja,
osamdeset osam lita.
A ništa ne nesoh...!

Va ime tvoje
pričista trojice...
Gospodina gosta

Milutina bilig,
rodom Crničan.
Pogibe ino
nego li milosti božjeji...

A žih u časte bosanske gospode
Primih darove
od velike gospode
i vlasteo
i od grčke gospode...
A vse vidomo!

A se leži knez Pavao Komlinović
na svojoj plemenitoj,
na Prozračcu,
u dni vojevode Sandalja
koji ga virno i počteno služaše.
Učrto na plemenitoj...

Ovo legoh
na svojoj plemenitoj odmirači.
I ta je - meka, a blaga...

Sije leži Mihoijo Grahovčić
prave vire rimske
koji počteno hoćaše
i Bogu se moljaše
i dobro knjigu znaše.
Daj mu Bože duši
da bude spasen...!

Se leže Dragaj,
na kraju
ništ...

A se pisa Vukašin, svom gospodini,
koji mu biše veoma s'bludio
Zato, molju vas, gospodo,

ne nastupajte na nj...!
Jere ćete vi biti kako on,
a on ne more biti kako vi...

Va ime otca i sina i svetago duha..

A se dvor vojevode Masna
i njegoviju sinu Radoslava
i Miroslava.

Se pisa rab božji i svetago Dmitrija...
u dni gospodina kralja ugarskoga Lojiša,
i gospodina bana bosanskoga Tvrtka.
Tko bi to potral, da je proklet
Otcem i Sinom i Svetim Duhom...!

U to doba bjeh junakom
i mil bratiji
i gospodinu
Novaku.

Va ime Boga
velikoga cara,
nebesnoga i zemaljskoga.
A se leži
Radivoj Krivoušić.

A se piše na krstu Jurja:
V ime oca i sina, az Bogdan
Da je znati svakomu čoviku.
kako stekoh blago
i š njega pogiboh

S pomoću roda moga
izidah mnogočasnu grobnicu
i postavih si kamen na grobnici
mojej
i ugotovih si vični dom
za života svojega...

V ime otca i sina i svetago duha:
Se leži raba Božija Polihranija,
a zovom mirskim gospoja Radača...

A se leži dobri gospodin gost
Mišljen, komu biše priredio po uredbi
Avram svoje veliko gostoljubstvo Gospodine dobri,
kada prideš pred Gospodina našega Isuhrista
jednoga spomeni i nas svojih rabov.⁶

Iako lapidarni, s osnovnim podacima o imenu pokojnika, lokaciji na kojoj je pokopan ili njegovoj bližoj rodbini, među natpisima ima priličan broj onih koji su izraz najdubljih osobnih emocija izazvanih nekim tragičnim događajem, ili, naprosto, spoznajom o neminovnosti smrti i suočenja s drugim oblikom življenja u koji se očito mnogo polagalo. U momentu kada se pravila rekapitulacija ovozemaljskog života, smrt je kao tema najčešće prisutna u mislima ovjekovječenim na kamenu; tu se sublimiraju životna iskustva, tu se lamentira i uzdiše nad prolaznošću svega što je vezano za materijalni oblik ljudskog postojanja, tu se, napokon, sve usmjerava Bogu, “*caru nebesnom i zemaľskom...*”⁷

Natpisi često izražavaju prisan odnos pokojnika i zemlje u kojoj je pokopan svjedočeći tako o osnovnom poimanju bogatstva vezano za srednjovjekovnu epohu u svezi sa zemljišnim posjedom kao statusnim

⁶ Jasan je utjecaj i odjek glagoljske kratkoće, lapidarnosti na natpise na stećcima (az - ja, ja človek) i “tonovi molitvene invokacije” (O, gospodine, Gospode!). Takva temeljna upitnost utjecala je i na Josipa Pupačića, koji je “razmaknuo mede vremena i prostora u nespokojnu traganju za neoskrnutim iskonom, za smislom postojanja i Zemlje i sebe na njoj”. Pupačić je pod tim utjecajem “spojio ova naša obzorja, povijesnu razdrobljenost svoje zemlje...” Tako je srednjovjekovna književnost utjecala i na još nekoliko pisaca, kao na Maka Dizdara, Abdulaha Sidrana i dr. *(63. Isti, isto, str. 286, 287, 289-290). *Kad govorimo o bilo kojoj interpretaciji u smislu ovoga što smo govorili, onda kao da uvijek ostaje konstanta da intarepretacija uvijek čuva predložak *(64. E. Hercigonja, Povijest hrvatske..., str. 251-252) a može biti i hermeneutika. *(65. Josip Bratulić, *Istarski razvod, Hercigonja, Nad iskonom...*, str. 150). Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo 1990., na više mjesta.

⁷ Ovu vrstu teološke refleksije o smrti, komentira Dubravko Lovrenović, nenadano su zabilježile dubrovačke i bosansko-humske ćirilske povelje koje govore o “caru nebesnom”, “velikom vladiki caru gospodu Bogu našem Isusu Hristu”, “caru nebesnom Bogu”, “slavnom Bogu, caru nebesnom...” Ipak, najbliži rezignaciji nad materijalnim svijetom što je nose tekstovi na stećcima, potpuni pandan velikoj biblijskoj misli: “*Sjeti se, čovječe, da si prah, i da ćeš se u prah pretvoriti*”, iskaz je Dražeslava, dijaka bana Tvrtka I. kojega on, bez ikakve stvarne veze sa sadržajem banove povelje Dubrovčanima od 1. 6. 1367., unosi u tekst: “A se pisa Dražeslav’ dijak’ svoiom’ rukom malokoristnom’, rodom Boić’, zemla mi e mati, a ot’čstvo mi e grob, ot’ zemle esmo, i u zemlu unidemo.” F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858., str. 176, 242, 257, 294, 309, 322.

simbolom, ali isto tako donoseći refleksije jednog mnogo daljeg, poganskog vremena, s njegovim shvaćanjem zemlje kao plodne majke i roditeljice.

Natpisi sa stećaka zazivaju u pomoć *Oca i Sina i Svetoga Duha*, oni vapiju za *Gospodinom našim Isukrstom jedinim*, oni, poput glasa s Kalvarije, pozivaju čovjeka na obraćenje pred završnim činom ovozemaljske egzistencijalne drame. Njihov eho prelijeće granice stoljeća i dopire do ušiju suvremenog čovjeka koji možda jest „sposobniji za život“ ali zato ništa manje nije „osamljeniji pred smrću“. Izvodeći iz kaosa života skladnu i simetričnu teoriju, autor epitafa sa stećaka poručuje da je „bez kormila vjere ljudski um osuđen da zaluta“ i da „samo vjera može ispraviti nepromišljenosti uma“.

Zadatak je budućih istraživanja da točno utvrde biblijske tekstološke predloške koji su u pojedinim slučajevima inspirirali sadržaj epitafa na stećcima. S obzirom na snažan naboje rezignacije nad materijalnim svijetom, prisutan u većem broju natpisa bosansko-humskih nadgrobnih spomenika, s obzirom na njihovu sadržajnu sličnost s općeeuropskim govorom o smrti, može se pretpostaviti snažan utjecaj *Knjige o Jobu* i *Knjige propovjednikove* kao i suvremenih komentara na njihovo konačno oblikovanje. Jedan među takvim natpisima („Rodih se u veliku radost, a umrijev u veliku žalost“) pisan u duhu jobovsko-propovjednikove kantilene („*Zašto si se dakle rodio od majke, da tako žalosno umreš*“; „*Sretniji je dan smrti nego dan rođenja*“), a drugi („*Da je znati svakomu čoviku, kako stekoh blago, i s njega pogiboh*“) isklesan u maniri Propovjednikova prezira ljudske taštine („*Taština nad taštinama, sve je taština...*“) osvjetljava jasan trag budućim istraživanjima. Svi ti natpisi, generalno uzevši, mogu se svrstati u kontekst Augustinove misli: „*Slagati godine, znači slagati grijeh.*“ „*Vrijeme je na isteku*“, rekao bi sv. Pavao u Prvoj poslanici Korinćanima. S kojom snagom su ove misli odjekivale u dušama suvremenika, možemo sebi predstaviti i na temelju činjenice da je postojanje čistilišta kao srednje rješenje na putu spasenja bilo osnaženo tek 1439. god. na saboru u Firenci. Strah od „velike kosačice“ u srednjovjekovnome društvu mogao je tako poprimiti uistinu kozmičke dimenzije.

Ista pouka izbija i iz onih nebrojenih slika kostura koje je europska umjetnost od 15. st. rado slikala, osobito u Engleskoj, Francuskoj i njemačkim pokrajinama. Realna je pretpostavka o izravnoj vezi tekstova koji su pratili slike u 15. st. i monaške meditativne prakse koja je već u 14. st. bila proširena na široku publiku. Nije manje, čini se, realna pretpostavka o isto tako snažnom utjecaju kojim su franjevci sa svojom propovjedničkom praksom djelovali na uobličavanje epitafa na bosansko-humskim stećcima. Uostalom, likovni prikazi posmrtnih plesova bili su već sami po sebi

vrsta propovijedi. Njihova funkcija nije primarno estetska već didaktička. Omiljenost ove teme kod franjevaca dopušta zaključak da je tema posmrtnoga kola dobila svoje mjesto i u crkvenome slikarstvu srednjovjekovne Bosne na što upućuju i ostaci freskoslikarstva iz crkve sv. Marije u Jajcu s prikazom strašnoga suda, temom srodnom posmrtnome kolu.

Više od sve kršćanske simbolike, više od svih opominjućih epitafa s njihovim pozivima na bdjenje i odbacivanje ovozemaljske taštine, markantni broj stećaka koji je prema realnim procjenama prelazio 100.000, zorno svjedoči o trajnoj zaokupljenosti bosanskoga srednjovjekovnoga društva kolektivnom eshatologijom kojom je, kao lajtmotivom, bila prožeta tadašnja europska duhovnost. U ovom obzorju, natpisi s bosansko-humskih nadgrobnih mramora pojavljuju se kao dio jedincate teološke cjeline umijeća umiranja, kao svojevrsni molitvenik posvećen mrtvima, koji nije navodio na očajanje već je pozivao na bdjenje, budio nadu i zagovarao kajanje. Ovim svojim svojstvom oni se svrstavaju u onaj način zapadnoeuropskoga promišljanja smrti koji je, naspram inzistiranju na njezinoj jezovitoj komponenti, iz smrti uklanjao negativnu dimenziju. Put ovome promišljanju smrti utro je sv. Toma Akvinski u djelu *Summa theologiae*: “*Ne treba uvijek misliti na konačni kraj kad god se za nečim žudi ili nešto radi... Kao što ni putnik ne treba da pri svakom koraku misli na svoje odredište.*”

Sva iskustva ove grandiozne europske teme, kao “glavnog oružja za odgoj masa”, sublimirana su u djelu *Ars moriendi* (15. st.) čiji je autor vjerojatno anonimni dominikanac iz Konstance. “*Tako se u religioznoj besedi toga vremena smrt nalazila u središtu života, kao što se groblje nalazilo u srcu grada*”, čime se “*praktična namjena umjetničkog djela nigdje ne očituje tako jasno kao u grobnom spomeniku*”. Neprestano propovijedanje o smrti, i riječju i slikom, bilo je na koncu u logici kristijanizacije koja je samostansku etiku nastojala nametnuti društvu izloženom opasnostima bogatstva i “pomame za životom”. U ovom ozračju, nastale su mnoge predivne umjetničke tvorevine poput Teodorikova groba u Ravenni koji je, spajajući poganske i kršćanske motive, u kamenu oponašao oblik nomadskoga šatora...⁸

U melankoličnome tonu epitafa na stećcima zrcali se, naposljetku, još jedno općeuropsko duhovno iskustvo: “prevlast pesimizma u našoj civilizaciji na početku modernoga doba.” Skupa s njima, brojnost stećaka, koji su gustom mrežom pokrili bosansko-humsku zemlju nepogrešivo govori o općoj zaokupljenosti smrću, o osjećanju da je svijet star, o sazreloj

⁸ Dubravko Lovrenović, *Bosansko-humski mramorovi - stećci*, *Bosna Franciscana*, br. 11.

svijesti o neprestanom trijumfu zla, o ograničenosti svih ljudskih napora..., svim onim temama koje su tako snažno prožele europske duhove u osvjetljenje nove povijesne epohe. Nije u svemu tomu bez značaja istaknuti činjenicu da se bujanje ove jedincate sepulkralne umjetnosti poklapa s epohom najveće ekonomske moći bosansko-humskog društva, s vremenom njegova materijalnoga zenita. Bilo je to feudalno društvo na izmaku, društvo koje je u traumatičnome procjepu između sakralnog i profanog tragalo za novim rješenjima nagomilanih unutarnjih oprečnosti.⁹

Zaključak

Među spomenicima kulturne baštine religioznog sadržaja u BiH posebno mjesto pripada stećcima, nadgrobnim spomenicima iz srednjeg vijeka. Do danas ih se sačuvalo na tlu Hercegovine oko 35.000, što znači da im je broj morao u davna vremena biti znatno veći. Oni su dio kršćanske i hrvatske prošlosti ovih krajeva u najintimnijem smislu, jer nijedna druga vrsta spomenika ne bi se mogla smatrati toliko tipičnom za ove krajeve.¹⁰

Tradicija o njima je s vremenom izgubila svaku realnu podlogu, tako da se danas pričaju samo još mistične legende. Pripisuje ih se Grcima, a negdje su uz njih vezane i priče o izginulim svatovima ili djevojkama koje su u jednoj ruci nosile kameni blok a drugom prele vunu.

Osnovni oblici stećaka jesu ploča, sanduk i sarkofag. Narod ih naziva skupnim imenom mramorovi, prema grčkoj riječi *mimourion*, odnosno latinskoj *memoria*, što u oba slučaja znači uspomenu, spomenik. U doba kada su bili postavljeni, oni su nazivani "bilig", dakle obilježje (groba), što je i opet u smislu spomenika. Riječju "stećak" kod naroda se obilježava usko i visoko "stojeće" kamenje u Hercegovini, ali je u novije doba taj naziv prihvaćen u znanosti kao opći pojam za ovu vrstu spomenika.

Običaj obilježavanja grobova amorfnim pločama uveden je vjerojatno u 12. st. a prvi uredno obrađeni i pravilno oblikovani sanduci i ploče nisu stariji od dolaska na vlast bana Stjepana II. Kotromanića oko 1320. god. Prvi reljefi i gravure nanose se oko 1380. god. Pojava i razvoj umjetnosti stećaka vezana je za politički, ekonomski i privredni uspon Humske zemlje i bosanske države, ali i za specifičnu duhovnu atmosferu u ovim zemljama.

⁹ Isto, br. 11.

¹⁰ Svoje razmišljanje o umjetnosti na stećcima 1981. god. priopćio mi je dr. Đuro Basler.

Postoje primjerci čije su plohe podijeljene vrpcom u prostore geometrijskog oblika. Taj motiv će biti bez osobitog simboličnog značenja, izuzev ako tom podjelom nisu dobiveni oblici kao što su križ, krug ili neki drugi znak. Te vrpce su obično oblikovane kao tordirano uže. Bordure su većinom rubni ukras, a rijetko su njima podijeljene plohe. Takav ukras je osobito brojno zastupljen u Hercegovini, istočno od Neretve. Sastoje se od valovitih linija kombiniranih s trolistovima, zatim niza krugova popunjenih rozetama, pa spiraloidnim vrpcama.

Arhitektonski motivi predstavljaju raširen tip ukrasa na stećcima. Među njima se ističu predstave arkada sa stupovima. Na spomenicima bliže Jadranskom moru zapažaju se elementi gotike, inače većina arhitekturnih ukrasa predstavlja survivale romanskog stila. U zapadnoj Hercegovini susreću se motivi udubljenih mačeva, poredanih jedan do drugoga slično arkadama. Vrlo raširen je križ u različitim inačicama. Između Ljubuškog i Sinja udomaćeni su prikazi više križeva, među kojima je svastika, odnosno sanvastika, simbola tame i smrti.

Umjetnost stećaka istodobna je tek djelomično s epohom romanike, a vezana je i za gotiku. No, dok se prema romanici mogu donekle pratiti, o vezi s gotikom ipak jedva se može govoriti.

Ukrasi na spomenicima mogu se svrstati u nekoliko ikonografskih skupina. Tu su, osim simbola vezanih za Bibliju, još i prikazi iz područja moralne teologije, pri čemu su napasti grijeha stavljene na prvo mjesto. Kozmički znaci: igranje kola i drugi slični motivi iz tog idejnog područja, čine ezoterični dio poruka i odnose se na vjerovanje u povratak duša preminulih u prostore vječnog svjetla, odakle su i došle.

Stećke, dakle, nije moguće promatrati odvojeno od duhovnih strujanja što su prožimala ljude u Hercegovini srednjeg vijeka. Njih nije moguće odvojiti od ideja i naučavanja koja su u 11. ili 12. st. dovela do organizirane zajednice pod nazivom humsko-bosanski krstjani ili Crkva bosanska.

Neki motivi, tako lov na jelena, pa prikazi turnira, igranje kola i povorke jahača, mogu pri površnom promatranju dočaravati atmosferu profane svakidašnjice i životne bezbrižnosti, ali to vara jer oni nose u sebi tajnu orfičku poruku o borbi dobra i zla, pravde protiv nepravde i svjetla protiv tame.

Nije čudo što su se, izolirani od velikog svijeta, tvorci stećaka poslužili romaničkim likovnim predodžbama da bi na nadgrobnim spomenicima izrekli svoju poruku koju su inače čuvali u strogoj tajnosti. Ne bi se zbog toga umjetnost stećaka mogla nazvati romanskim stilom u užem smislu riječi. Majstori stećaka su se, dakle, samo poslužili likovnim izrazima kasne romanike da bi udovoljili željama poručitelja kako bi materijalnim

i naizgled profanim elementima iskazali svoje tajne poruke. Ova umjetnost nije našla puta da bi evoluirala zajedno s ostalim svijetom, jer majstori gotike nisu pružali prave okvire za željeni sadržaj. Bosansko-hercegovački heterodoksi otkrili su jednom u romanici sebe i svoj tajni platonički jezik, a budući da im nijedna druga umjetnost nije pogodovala, oni su tu formu zadržali daleko izvan vremenskih okvira romanskog stila.

Umjetnost stećaka mogla se sačuvati tako dugo zato što su njezine pokretačke ideje nalazile podršku kod naroda i feudalaca. Ona je ovdje zato uživala slobodu, po čemu se razlikovala od sličnih pokreta na Istoku i Zapadu, koji se nisu mogli othrvati pritisku protivnika. Sloboda, dakako, nije bila potpuna, no ipak nenadmašno veća od prilika u kojima su živjeli paulikijani u Bugarskoj, bogumili u Makedoniji, patareni u Italiji, katari u Francuskoj i drugi.

Umjetnost stećaka nije, ipak, bila jedina umjetnost u Herceg Bosni tijekom 11., 12., 13., 14. i 15. st. Na dvorovima visokog plemstva i kod franjevaca gradilo se tada u punini gotičkog stila i čitala djela Tome od Aquina. Bila su to dva svijeta, neposredno koegzistentna, bliska takoreći na dohvata ruke, ali idejno toliko daleka da je neki zajednički jezik bio potpuno isključen. Ovako divergentni svjetonazori formirali su dvije skupine ljudi istog jezika i istih osjećaja, ali oprečnih u dogmatskim razmircama sve do zloslutne politike rascjepkanosti. Istina je da je oko sredine 15. st. počeo kod privrženika Crkve bosanske proces unutrašnjeg raspadanja, pospješeno turskim osvajanjima. Testament gosta Radina Butkovića pisan 1466. god. u Dubrovniku ne odaje svog autora kao čovjeka od strogog zakona. Radin je sklon kompromisima. Budući da su se vezali za feudalce, voditelji su morali sa svojim zaštitnicima dijeliti i sudbinu. Lišeni, konačno, svojih patrona, a pritješnjeni turskim zulumima, odvođenjem dječaka u janjičare i djevojčica u hareme, preživjelo domaće pučanstvo se siromašilo, a umjetnost stećaka je lagano zamirala u agoniji nesposobnosti svojih stvaralaca da se prilagode vremenu i prilikama. To je, uz ekonomsko iscjedivanje kršćanskog pučanstva bio glavni razlog da je ova umjetnost pala u zaborav.

Umjetnost stećaka, konačno, slična je zrakama sunca koje je davno sjalo, pa utonulo ispod horizonta, pa se danas nakon toliko stoljeća sukoba civilizacija pojavljuje pred našim očima. U tom sukobu porušena su, sravnjena sa zemljom i pokrivena stoljetnim humusom gotovo sva kršćanska srednjovjekovna crkvena, administrativna i obiteljska zdanja, stećci, osiromašeni s križevima danas se vide samo kao odbljesci vjere, socijalnog stanja i ekonomske moći srednjovjekovnih bosansko-humskih krstjana, kršćana, jer u to vrijeme riječ *krstjanin* bila je standardna kao danas *kršćanin*.